

Gramatica lui Al. Philippide

DE

Grigore BRÂNCUȘ

Academia Română,
Universitatea din București,

Publicată la Iași în 1897, gramatica lui Philippide se află încă, prin noutatea metodologică, în atenția lingviștilor români și străini. Cartea cuprinde un mare volum de exemple, necesare, în concepția autorului, pentru ilustrarea istoriei flexiunii și a valorilor sintactice. Multe dintre faptele descrise aici se regăsesc larg dezvoltate în lucrările sale de istorie a limbii române. Cuvintele sînt culese din dicționarul lui Cihac, „singurul dicționar românesc mai de samă”, și „din cîțiva scriitori mai cunoscători ai limbii comune, Creangă, Eminescu, Odobescu, C. Negruzzi, Ispirescu, Conachi, Alecsandri” (la care se adaugă elemente din textele cronicarilor moldoveni și, uneori, din Anton Pann). Adunate din lucrări cu coloratură în special moldovenească (domină cele din opera lui Creangă), exemplele sînt în acord cu stilul, ușor localizat, al autorului.

În cuvîntul introductiv, Philippide arată că gramatica lui nu are caracter normativ, întrucît nu este destinată scopurilor didactice (aluzie la Tiktin, a cărui gramatică fusese publicată, tot la Iași, în 1891), iar pentru cercetarea istorică sînt utile formele „reale” de limbă. „Pentru scopul meu – zice autorul – n-are nicio importanță sistematizarea, pe care din propria mea putere aş face-o pronunțării române, iar apoi am fost întotdeauna de părerea că un gramatic trebuie, ca oricare istoric, să înregistreze numai lucrurile *cum sînt* [subl. ns.], fără să facă vreo schimbare la dînsule” (p. 4). De aceea, în toate compartimentele ei, această gramatică abundă în elemente de limbă vorbită, unele dintre ele aparținînd graiului moldovenesc¹.

La începutul cărții sînt cîteva admirabile pagini de fonetică, cu explicarea denumirii sunetelor și cu foarte interesante observații privitoare la fiziologia acestora, la poziția lor în complexul sonor al cuvîntului, la influențele

¹ Iorgu Iordan, discipolul preferat al lui Philippide, remarcă faptul că „în ce privește caracterul normativ pe care trebuie să-l aibă orice gramatică, Philippide se arată ostil, evident fără dreptate” (*Excurs. Scurt istoric al principalelor lucrări de gramatică românească*, în *Limba română contemporană*, București, 1956, p. 772). Aprecierea lui Iordan, deloc îndreptățită, datează din anii cînd se promovau cu insistență „politică” normele limbii literare unice.

reciproce ori la determinările accentului. În două pagini sînt expuse alternanțele fonetice, explicate ca schimbări care apar în structura radicalului în cursul flexiunii. Acestea, ca și alte fenomene de fonetică, intervin mereu în descrierea variațiilor flexionare.

Din capitolul de morfologie a numelui, trebuie remarcat mai întîi numărul enorm de cuvinte folosite pentru precizarea categoriilor de gen și număr, cu desinențele proprii. De exemplu, pentru pluralul femininelor trebuie reținută încercarea de a găsi un criteriu privind repartizarea desinențelor *-e*, *-i*, *-uri*. Pentru aceasta, autorul ia în seamă așa-zisele terminații (sufixe, ori finala radicalului) sau conținutul semantic (concrete, abstracte, colective, nume de ființe etc.) al cuvintelor. O atenție specială acordă accentului și modificărilor fonetice din radical în cursul flexiunii. E ilustrată cu multe exemple alternanța *á* : *ǎ* sub accent la femininele cu pluralul în *-i* (p. 21, 44: *căi*, *cărți*, *fălci*, *mări*, *sălcii*, *săunii*, *cărări*, *văi* etc.), alternanță pe care Philippide avea s-o explice tîrziu, în *Originea romînilor* (II, p. 21), prin analogie cu alternanțele *ea* : *e*, *oa* : *o* ca presiune a sistemului vocalic și ca tendință de marcare suplimentară a opoziției de număr².

La tipul *stea* – *stele* (lat. *stella* – *stellae*), care, după cum se știe, s-a impus ca o categorie aparte în flexiunea femininelor, forma inițială de singular este, după Philippide, *steauă* (de la care art. *steaua*, p. 22, 65).

Diminutivele feminine în *-ică* au pluralul în *-ele*: *păsărică* – *păsărele* și chiar cu dublet: *mărgică* – *mărgea*, pl. *mărgele* și chiar: *rîndunică* – *rîndunea*, pl. *rîndunele*, *rîndunici*. Așadar, Philippide insistă asupra faptului că româna menține și dezvoltă opoziția de număr.

În privința vocativului semnalăm constatarea următoare: „Este cam caprițioasă întrebuițarea acestui caz: *vere*, *cumnate*, *cuscre*..., însă nu *bunice*, nici *soacre*, nici *unche*; *moșnege*, însă nu *moașe* [nom. *moș*]; *arhimandrite*, însă nu *preote*; *doamne*, însă nu *Dumnezeu*; *podare*, însă nu *păstore*” (p. 24). Vocativul în *-le* apare la formele articulate: *cuscrule*, *împăratule*, *sfîntule* (p. 67).

Un material foarte bogat e dat la categoria neutrlui (numit *eterogen*); desinența *-e* ar fi preferată la numele concrete, iar *-uri* la cele abstracte, explicație care, evident, nu se poate susține, autorul însuși întocmind liste lungi de abateri de la acest criteriu (p. 30 ș.u.). După cum se știe, problema repartizării desinențelor *-e* și *-uri* (la care se adaugă *-i* pentru neolgoisme) a preocupat și pe lingviștii din vremea noastră.

² Vezi pe larg Gr. Brîncuș, *Despre alternanța fonetică á : ǎ*, în „Studii și cercetări lingvistice”, LI, 2000, nr. 2, p. 295-300.

La substantiv și la adjectiv se aduc sute de exemple prin care se ilustrează modificările din radical în cursul flexiunii, ca mijloace suplimentare pentru exprimarea opozițiilor morfologice (p. 43 ș.u.).

În tabloul declinării pronominale sînt notate și formele scurte ale demonstrativului, păstrate în graiul moldovenesc, *ist, istui, iști, iste, istor* (și în compuse: *istalalt, iștiialalți*, p. 59, 60); din seria cunoscută în Muntenia figurează numai fem. *astă* (și *astălaltă*). *Însumi, însuși*, „întrebuințat mai mult în compunere cu pronumele personal” (p. 60), e trecut în clasa pronumelor demonstrative, iar articolul definit e considerat „pronume determinativ” (p. 63). Philippide insistă, cu numeroase exemple, asupra variantei moldovenești *-căi* a genitiv-dativului numelor feminine în *-că*: *ibovnicăi, bunicăi, fiicăi, lupoaicăi, maicăi, vișicăi, voinicăi* (p. 66-67). Adjectivele posesive *meo, to, so, tei, sei*, întotdeauna enclitice, apar numai la numele de rudenie și numai în limba vorbită: *ginere-to, ginere-so, moșu-to, moșu-so* (p. 69).

Cele patru conjugări ale verbului sînt ilustrate, ca și celelalte părți de vorbire, prin numeroase exemple privind productivitatea: I cca 600; II 20; III 117; IV cca 1400, toate aparținînd limbii populare. În expunerea propriu-zisă a flexiunii verbale, Philippide acordă o mare importanță particularităților fonetice ale radicalului și ale morfemelor (sufixe, desinențe), insistînd asupra modului de influențare reciprocă a celor două componente: Se poate spune că descrierea structurii morfematice verbale făcută de către gramaticienii de mai tîrziu, în termenii lingvisticii moderne, diferă doar prin unele detalii de cea datorată lui Philippide.

Iată particularitățile verbale mai importante (cunoscute, de regulă, în graiurile din Moldova) care ne întîmpină în *Gramatică elementară*.

Perfectul simplu, numit *trecut*, e descris în felul în care e folosit în textele moldovenești din secolul al XIX^{lea}. La conjugarea I, apar forme de tipul *aflăi, aflăși; lucrăi, lucrăși*, cu *ă* la pers. I și a II^a după modelul pers. a III^a: *află, lucră*.

La verbele cu radical în palatală, morfemul de timp s-a acomodat fonetic, potrivit graiului moldovenesc: *apropiei, deochei, veghei, descuiei, împrăștiei, mîngîiei, periei, tăiei* (p. 101).

Sînt descrise cu minuțiozitate și modificările din radical la formele de perfect simplu. Reținem pe cea mai importantă, anume aceea că la verbele cu perfectul în *se* accentul cade pe radical la pers. I și a II^a plural: *coapserăm, coapserăți; toarserăm, toarserăți* (p. 103), cu diftongarea așteptată. În graiul din Oltenia, în care perfectul simplu e încă un timp viu, accentul la astfel de forme afectează vocala din sufix: *torsérăm, torsérăți*. Repartizarea geografică a perfectului simplu trebuie considerată numai în raport cu perfectul compus:

„în Moldova – notează autorul – se întrebuițează numai trecutul compus, iar în Muntenia mai numai cel simplu. De aici confuzia din limba comună, care va deveni, probabil, tot mai mare” (p. 333). Philippide recomandă substituirea reciprocă a celor două timpuri, pentru a se vedea că soluția e imposibilă. „Compară următoarele locuri. C. Negruzzi: «Bine ați venit, boieri, zise acesta, silindu-se a zimbi». Cearcă de zi «bine venirăți»” (p. 331).

Philippide înregistrează un *trecut compus* II (diferit de *trecutul compus* I: *am aflat*), o formă arhaică, folosită astăzi în unele graiuri și care exprimă o acțiune „nesigură” în trecut: *am fost aflînd*, *am fost căzînd*. E o construcție cunoscută și în alte limbi balcanice; semnificația ei e dată de sensul gerunziului.

La *pluscaperfect* e de observat absența desinenței interne *ră* la formele de plural: *aflasem*, *aflaseți*, *aflase*, o desinență târzie, impusă mai întâi în graiurile din Muntenia de la perfectul simplu.

E înregistrat și un *pluscaperfect compus*, format din *a fi* și participiu: *am fost aflat*, o acțiune sigură în trecut.

Reținem aici și un perfect constituit din conjunctivul prezent precedat de imperfectul (variabil sau nu) al lui *a fi*: *eram să aflu*, *erai să aflu* (sau: *era să aflu*, *era să aflu* etc.). Această construcție temporală e numită de Philippide *activ instans trecută* (p. 112), adică „acțiune punctuală, momentană”.

La conjunctiv sînt notate și variantele moldovenești *să deie*, *steie*, *ieie*, *beie*, *vreie*; *să ploaie*, *să lese*.

Prezumtivul, numit *potențial* în *Gramatică*, se construiește cu gerunziul: *voi fi aflînd*.

Cel mai întins capitol al cărții este consacrat prepozițiilor (14 pagini). Acestea sînt, în general, puține, în schimb, foarte numeroase sînt locuțiunile formate pe baza lor, care aparțin, de regulă, limbii populare. Numărul imens de conective care exprimă raporturile dintre cuvinte ar fi o dovadă că româna e o limbă analitică, lucru care se constată și din faptul că ea posedă și o mulțime de morfeme gramaticale și de modificări ale radicalului în cursul flexiunii (alternanțe fonetice). Principalele prepoziții sînt reluate în partea de sintaxă a cărții, specificîndu-se felul raporturilor sintactice pe care le exprimă (v. p. 353 ș.u.).

Adverbele ocupă un spațiu la fel de întins ca acela al prepozițiilor. E vorba, evident, mai ales de locuțiuni adverbiale, care provin, ca și prepozițiile, din limba vorbită și cea populară. Opera lui Ion Creangă este, și de astă dată, un nesecat izvor de locuțiuni adverbiale. În trecut fie spus, autorul nu distinge, la adverbele derivate, un sufix *-ește*, ci *-e*, adăugat la derivatele adjectivale în *-esc*: *bărbătește* < *bărbătesc* + *-e*. De asemenea, de

la adverbele *luni, marți, ...* „s-au dezvoltat substantivele feminine” *lunea, marțea ...* (p. 179).

Prefixele și sufixele, ca formanți lexicali, sînt tratate în cadrul morfologiei. De remarcat viziunea etimologică a autorului, în sensul că derivatul e pus în relație directă cu termenul de bază, de exemplu: *încalț – calceo, încap – capio*, dar: *îndulcesc – dulce, înfrupt – frupt, încuscresc – cuscru* etc.; *șipet – șip* [vb.] După cum era de așteptat, numărul sufixelor lexicale întrece cu mult pe cel al prefixelor. Aproape toate derivatele cu sufixe înșirate nu sînt moștenite sau împrumutate, ci formate pe teren românesc.

Într-un capitol aparte numit *izolări* (termenul a fost reluat de Iorgu Jordan), sînt notate cuvinte compuse din elemente care și-au pierdut, total sau în parte, semnificația inițială. Sînt exemple de felul: *adăpost, adevăr, binecuvîntez, cîrneleagă, chișleag, codobatică, rotocol, sîmedru, unealtă, cuvîntez, cudalb, mărînimos* etc.

Sintaxa, care ocupă o jumătate din întregul volum, e numită *înțălesul formelor*. La început, o atenție specială se acordă numeroaselor probleme ale articulării enclitice. Între altele, se impune observația că numele de rudenie sînt nearticulate dacă urmează după ele un adjectiv posesiv: *ginere-miu, soră-mea, bărbată-miu*. Ca în multe alte situații, exemplele sînt excerptate din Creangă.

După Philippide, în construcțiile de tipul: *venetic și hapsîn de popă, hapsîna de nevastă, nebuna de mătușa Marioara*, „se intervertesc rolurile între substantiv și adjectiv” (p. 220), adică substantivul cu *de* devine atribut al adjectivului. La fel interpretează și alte construcții cu *de*: *săracul de mine, nemernicii de noi, păcătosul de el, un biet de om* etc. Și la vocativ se întîlnește această „intervertire” de roluri: „Iar tu, *moglanule de Oșlobene*, care te robești pîntecelui”.

Pronumele personal *o* are „înțeles neutru” în idiotisme de felul: *am pus-o de mămăligă, o apuc la fugă, o las moartă în popușoi, o răresc de pe acasă, o bag pe mîneacă, o iau la sănătoassa* (p. 233).

Pronumele personal poate apărea alături de substantiv în raport apozitional: *Se cunoaște el strigoii care a mîncat smîntîna de pe limbă*.

Între *său* și *lui* se poate face o distincție stilistică, în sensul că *său* e folosit rar în limba populară: „Cu cît tonul este mai popular, cu atît întrebuintarea lui *său* este mai rară” (p. 239).

Observații interesante privesc pronumele *sine*, folosit des ca regim al unui substantiv: *iubirea de sine, încrederea în sine*, sau pentru toate persoanele în „izolări” ca: *îmi vin (îți vii, își vine) în sine; se repede fără sine;*

m-a azvîrlit fără sine; te pui pe sine cu Dumnezeu. De precizat că *sie* (și, *sieși*) este echivalat cu *luiși*: *leac sieși nu știa găsi; își face luiși; și-au făcut dreptate eiși* (fem.).

Dativul etic dintr-o construcție de felul: *cît mi ți-i melianul* poate apărea și pe lângă adjective sau adverbe: *coșcoge-mi* și *coșcoge-mi-te*, *dară-mi-te*, *încă-mi-te*, *tocmăi-mi-te* (p. 203); rămîne neexplicat *te*.

Capitolul foarte întins al sintaxei semantice a verbului este un examen al valorilor modurilor (indicativ, conjunctiv, infinitiv) și timpurilor, pe care le înțelnim tratate amănunțit și în gramaticile ulterioare.

Infinitivul, de exemplu, apare ca subiect după construcții impersonale (*așa ți-i a zice; nu-i era a cumpăra*), ca obiect direct (*încep a mă lăsa de scris*). După *a avea*, infinitivul apare cu *de* (*știa soarele cu cine are de a face*), iar după *a putea* și *a ști* lipsește morfemul *a* (*știi cînta*). Philippide expune aici și formele de infinitiv fără *a* din structura imperativului negativ: *nu te tot codi, nu fii zgîrcit* (el scrie *fii*, căci „infinitivul sună în asemenea caz *fii*”), *nu te viri, nu te încrede* (p. 309).

În *am ce face, am cu ce trăi, are unde merge, n-ai cui spune*, infinitivul (echivalent cu conjunctivul: *are unde să meargă*) ar funcționa ca predicat.

În privința substantivării infinitivului, reținem observația importantă că „conjugarea a III^a este mai refractară față cu substantivarea: *coasere, credere* se aud foarte rar”. În construcția desprinsă din Creangă: *îmi era a scăpare de dînsul*, infinitivul nu e substantivat, el funcționează ca subiect al impersonalului *îmi este*.

Un spațiu considerabil se acordă întrebunțărilor participiului, în special ale participiului trecut pasiv asimilat, în gramaticile de mai tîrziu, cu supinul. În *Originea romînilor*, Philippide tratează pe larg problema identificării structurale a supinului românesc cu infinitivul albanez exprimat printr-un participiu precedat de o prepoziție. În *Gramatică*, exemplele sînt numeroase: *veni vremea de însurat, fier pentru potcovit, greu de străbătut, bun de călugărit, ce-i de făcut, mult ai avut de răbdat, ai de dus înainte, încep a mă da și la scris și la dus cădelnița în biserică, nu ți-a fost de cumpărat, mă întreceam cu fetele din tors, mă zăpsise în grădina lui la furat, ne punem la învățat, umbla cu arcul după vînat, venise în pețit, de vorbit nu poate vorbi, de mîncat ați mîncat, de băut ați băut*. Numărul mare de exemple în contexte sintactice variate ar fi o dovadă că Philippide considera ca populară această construcție participială, apărută, foarte probabil, ca o consecință a dispariției infinitivului.

În paginile 353-362 sînt înșirate prepozițiile (și numeroasele locuțiuni prepoziționale), despre care autorul spune că „În mare parte [sînt] scoase din

propria mea conștiință, iar nu culese din autori” (p. 354). Acestea sînt considerate din punctul de vedere al valorilor sintactice: *a, cu, de, la, pe, în, peste, după, de pe, prin, despre, pentru, fără* etc. Nu luăm în seamă aici, așa cum am procedat și în alte cazuri, unele erori de interpretare a raporturilor sintactice pe care le exprimă acestea.

Din grupul conjuncțiilor sînt selectate, mai ales din Creangă și Ispirescu: *cînd, unde, de, dacă, și*, cu valori proprii limbii populare. Notăm aici numai exemple ilustrative: *Văd pe mama...cînd în casă, cînd afară; Și ce să vezi? Unde nu se ia hapsîna de nevasta lui Vasile Aniței cu cocioarva aprinsă după noi; Fata de împărat se silea în toate chipurile să-i fie pe plac. Unde să se adune ea cu celelalte slugi din curte?; De-ar mai veni vara, să se mai joace și pe afară; Ce spui, cumnată? Dacă l-aș ucide în bătaie cînd aș afla că el a prins pupăza; Nu știu cum se face că mă spariu; Bine că mi-ai spus; Nu că mă laud, căci lauda-i față; Îmi iau căciula și în locul ei pun lespede, cu gînd că va ieși ea pupăza de undeva; Mă miram eu de ce-s așa cumiți, mititeii, că tu li-i dai nas și li ții hangul.*

E de presupus o conjuncție copulativă și în: *Care pe care a dovedit; Cine cui a spus; Cui ce-i place; Cine unde merge; Cine ce are cu mine* (două întrebări cu același predicat).

Cartea se încheie cu unele probleme de acord (congruență) și de ordine a cuvintelor în propoziții și fraze, și unele și altele considerate mai cu seamă din perspectiva limbii populare.

Gramatica lui Philippide, unică în istoria lingvisticii românești prin metodologia adoptată, e scrisă în mod expres pentru specialiști, de aceea ea are mai cu seamă caracterul unei culegeri de exemple, care, în prealabil, presupun, din partea cititorului, cunoștințe aprofundate de istorie a limbii române. Autorul s-a orientat de la început spre laturile conservatoare ale limbii, spre aspectul popular comun (înțelegîndu-se aici și: familiar, dialectal, arhaic). Sînt evitate, cu bună știință, faptele de detaliu, explicațiile care sînt de presupus la un cititor avizat. Acestea se subînțeleg din înșirarea exemplelor. Autorul e preocupat de caracterul unitar al limbii, înțeles în viziune istorică, deși normele literare, culte ale limbii moderne nu intră în atenția lui. Totuși, e util să arătăm că stilul lui Creangă, în oralitatea lui populară, este exploatat, prin exemple, în chip monografic.